

Els diaris del primer exili a França: notes per a un inventari i anàlisi

JOSEP CAMPS I ARBÓS
IES LA SERRA, MOLLERUSSA

Tot i que a primera vista el títol de la comunicació pugui semblar molt ambiciós, m'agradaria, d'entrada, delimitar-ne l'abast. La meua intenció és la d'inventariar i contextualitzar uns diaris que se cenyeixen a una experiència concreta: la del primer exili a França.¹ No es tracta, per tant, d'interpretar-los i valorar-los –tot i que no descarto oferir-ne unes mínimes notes de lectura– perquè un treball complet i estructurat sobre el tema depassaria els límits de temps i d'espai que m'han estat adjudicats. Fetes aquestes observacions, voldria indicar que són uns textos, a mig camí de la literatura del jo i el document, que, per la informació aportada, esdevenen una font històrica de primera mà i posseeixen, a més, un notable interès literari. Per tal de dur a terme l'estudi, he buidat els repertoris de literatura memorialística elaborats per Daniel Díaz Esculies (2003: 15-37) i Llorenç Soldevila (2004: 427-468). He prescindit dels textos que, tot i parlar col·lateralment del tema de la comunicació, se centren en l'experiència dels autors en els camps de concentració francesos: *Diari d'un refugiat català* (1943), de Roc d'Almenara, pseudònim d'Emili Sabaté i Casals; *Diari d'un exiliat. Fets viscuts (1936-1945)* (1979), de Ramon Moral i Querol; i *Campo de concentración (1939)* (2003), de Lluís Ferran de Pol. O bé els que s'inicien anys després de la caiguda de Barcelona i que mostren ja un cert arrelament a l'exili: en són un exemple *Diari íntim* (1972), de Ferran Canyameres i *Ressonàncies* (1975-1981), de Joan Puig i Ferrer, començats ambdós el 1942. Per últim, també excloc els diaris que encara resten inèdits com *Diari d'un viatge a París* [1939], *Records* [1939-1951] i *Carnet de la meua vida* [1939-1961], d'Anna Murià; i *Dietari. París i Tolosa* [1939], de Ramon Vinyes.²

L'eix Perpinyà-Montpeller-Tolosa-Montauban

Un primer grup de diaris a analitzar són els que narren la fugida dels seus autors de l'Espanya franquista –travessant la frontera amb França, entre finals de gener i començaments de febrer de 1939– i el seu posterior establiment a terres occitanes.

¹ Tot i que com indica BALAGUER (1997: 40) “caldría diferenciar els *diaris*, on predomina allò afectiu i els *dietaris*, on destaca allò intel·lectual i un tipus de reflexió més intemporal”, ens inclinem a utilitzar els dos substantius com a sinònims davant la dificultat de classificar taxativament els textos que són objecte d'estudi en un o altre tipus pel seu marcat hibridisme. A més, l'ús dels dos termes en la literatura catalana contemporània és prou aleatori. Sobre la qüestió podeu consultar també els estudis de BOU (1993: 87-126) i ESPINET (1994: 41-51).

² De tota manera, és possible que en aquesta comunicació no hagi inventariat tots els diaris publicats sobre el primer exili a França i, per tant, que s'hi puguin trobar oblits o mancances.

Potser el més conegut és *Els darrers dies de la Catalunya Republicana*, d'Antoni Rovira i Virgili. Cronològicament abasta del 22 de gener al 3 de febrer de 1939: s'inicia amb els preparatius de Rovira per abandonar Barcelona, amb altres membres de la Institució de les Lletres Catalanes, i finalitza amb el seu trasllat de Perpinyà a Tolosa.³ El text va ser objecte de dues redaccions: una primera, el març de 1939 i la segona, quatre mesos després, quan va ser revisat "amb un esperit reposat i objectiu". El resultat final fa que puguem considerar l'obra més com unes memòries (ho evidencia la distribució del contingut en onze capítols) que no pas un diari, tot i seguir-ne algunes de les pautes: les localitzacions geogràfiques i temporals o la narració dels fets, en present, malgrat que formin part del passat (així, no se'ns avancen esdeveniments com l'entrada de les tropes franquistes a Barcelona). Cal tenir present que l'autor, amb esperit de cronista, no pensava en la privacitat del text –una característica essencial del gènere diarístic– sinó en una immediata divulgació; ho prova el fet que *Els darrers dies de la Catalunya Republicana* va publicar-se un any després de l'escriptura, el 1940, per les Edicions de la revista *Catalunya*, de Buenos Aires.⁴ En el pròleg Rovira expressa l'objectiu bàsic de l'obra i, de manera simultània, fixa un pacte de veracitat amb el lector, presentant-se com a testimoni de tot allò que relata i comenta: "Aquesta obra és la narració verídica d'uns dies dramàtics viscuts per mi quan entrà en la fase culminant l'ofensiva final de Franco contra Catalunya. Narració de l'angoixa, la desfeta i l'èxode dels catalans, que han estat les principals víctimes de la guerra encesa a Espanya per l'alçament militar de l'any 1936. No presento una sèrie d'anotacions preses quotidianament sinó un text escrit amb posterioritat. L'he escrit, però, al cap de poques setmanes dels fets, els quals resten ben vius en la meua memòria i ensems hi apareixen destriats i aclarits segons la perspectiva del temps. Així he pogut narrar-los amb fidel i serena perspectiva. Adoptant aquest procediment segueixo un criteri historiogràfic que he exposat i practicat en altres ocasions. Crec que els records adquireixen llur màxima vàlua històrica si són fixats, no pas tot seguit, ans bé a una certa distància, de mesos per als fets concrets, d'anys per als judicis sobre les persones." (ROVIRA: 1976, 5). Al llarg de les pàgines, Rovira es mostra com una persona honesta i no exempta de crítica envers el bàndol republicà –amb atacs sovintejats contra la FAI i els grups anarquistes– alhora que intenta desmuntar la idea que presentava el poble català com un dels

³ L'estada de Rovira a Tolosa serà breu. Poc després, es traslladarà a Montpeller, ciutat en què residirà fins a 1946, quan retorna a la capital de Rosselló i on morirà tres anys després.

responsables de la derrota de la República. Rovira, però, no posa l'èmfasi només en les causes que han provocat l'èxode de milers de catalans sinó que també ens parla d'ell mateix i ens dona notícia de les obres que ha escrit i de les que està preparant. A més, sovint deixa traslluir la seva mentalitat d'historiador –quan relaciona episodis presents i passats, com l'entrada dels franquistes a Barcelona i la guerra dels Segadors– i de patriota quan, en els paràgrafs que clouen el llibre, tramet, abans de partir cap a Tolosa, un missatge de fe en el futur de Catalunya; es tracta del cèlebre “Jurament de l'exiliat”:

“Treballar en tot allò que jo pugui, perquè ressorgeixi –més sòlida, més pròspera i més noble que abans– la pàtria caiguda. Aquest és, mentre el tren en marxa m'allunya de Perpinyà, el meu jurament de català nacional. Que tots els catalans exiliats facin i compleixin el mateix jurament i vindrà el dia que podrem alçar damunt la recobrada terra de Catalunya les nostres veus, la nostra bandera i el nostre ideal.” (ROVIRA: 1976, 193).

Sobre la configuració del diari, cal apuntar que les anotacions segueixen l'estructura dels articles periodístics –brevetats, informació i argumentació– i els capítols sovint acaben amb un “cop d'efecte”, a semblança d'un conte, amb una frase final que els arrodoneix. L'autor, amb elegància, tampoc no deixa de banda el to líric: “El casal és un vaixell ple de naufragats. Alguns serveixen encara l'esperança de la salvació. D'altres han perdut fins aquesta esperança, i tot ho veuen caigut, trencat, esmicolat, anorreat per sempre. Hi ha persones a les quals no podeu mirar sense sentir una esgarripança. Aquí teniu unes dones silencioses i quietes, petrificades, que són imatges de la tristesa infinita.” (ROVIRA: 1976, 113). Ni tampoc la ironia: l'autobús que l'ha de traslladar fins a Perpinyà, en negar-se a funcionar, és qualificat per Rovira d’“asmàtic”.

Un dels diaris més interessants, tant des del punt de vista documental com literari, és *L'exiliada (Diari de l'exili 1939-1940)*, d'Artur Bladé i Desumvila. Publicat el 1976, és la reelaboració de les notes preses per l'autor durant els primers temps del seu exili: unes escenes “escrites al cap d'un cert temps amb l'ajut de notes que vàrem prendre en el moment, o poc després, dels fets. I quan aquests fets són vius i realment viscuts, qualsevol cosa que sembli fantasia no pot passar de ser una coincidència”. (BLADÉ: 1976, 25). Precedeix el diari un pròleg en què Bladé explica la seva actuació al llarg de la guerra civil: el nomenament com a secretari del conseller de Sanitat, Martí Rouret, i l'actuació com a assistent sanitari a Montserrat i al balneari d'Aigües de Ribes. Temporalment el diari abraça del 8 de febrer de 1939, quan creua la frontera amb

⁴ Rovira va trigar sis anys a veure el llibre imprès: no va ser fins el març de 1946, arran del

França per Coll d'Ares, fins al dia de Nadal de 1940. La trajectòria atzarosa de l'autor transcorre per bona part de la geografia francesa: s'inicia en el camp de concentració d'Arles de Tec, d'on pot fugir gràcies a un salconduit que li facilita Rouret; passa per Perpinyà, que "fa la impressió d'una ciutat envaïda i la majoria de la tropa d'ocupació és formada per catalans de l'altra banda del Pirineu"; es trasllada a París, sota l'amenaça hitleriana; i de la capital fins a Montpeller on aconsegueix, finalment, una certa estabilitat. Uns fets narrats gairebé dia a dia i que traspuen una manca d'heroisme com es pot llegir a les escenes en què Bladé passeja el cotxet amb la filla d'uns amics per París per evitar ser detingut per l'exèrcit alemany. I és que, ben al contrari del que enuncia el simbòlic títol, suggerit pel filòsof Francesc Pujols ("És el millor, cregui'm –ha insistit–; és curt, concret i té una ressonància homèrica, i alhora, irònica..."), el drama dels exiliats, víctimes d'una desfeta individual i col·lectiva, va tenir ben poc d'heroic. És per aquesta raó que Bladé no es limita a parlar només d'ell; per les pàgines del diari hi ha els "retrats de passaport" –manlevant la definició a Josep Pla– de Joan Casanovas, Heribert Barrera, Pompeu Fabra, Antoni Rovira i Virgili⁵, Francesc Pujols, Alexandre Cirici, Teresa Rovira, Josep Puig i Cadafalch o Josep M. Lladó Figueres, entre molts d'altres. O bé, es fa ressò de les morts de Pere Coromines, Marcel·lí Domingo i Alexandre Plana.⁶ També el diari aporta informació sobre l'acolliment als refugiats per part de l'anomenada Residència d'Intel·lectuals Catalans, regida per un patronat presidit per Fabra i administrat per Manuel Alcàntara i Gusart, exdirector d'Assistència Social de la Generalitat; o sobre l'ajut ofert als polítics i intel·lectuals catalans per part dels felibres occitans (Pèire Roqueta, Camil Soula, Pèire-Loïs Berthaud i Joan Amade); uns lligams d'amistat que s'havien iniciat durant la segona meitat del segle XIX. També Bladé dona puntual notícia dels actes culturals que organitzaven els exiliats: les exposicions de pintura de Roser Bru, Alexandre Cirici i Jaume Picas; o els cicles de conferències, a càrrec del Centre Cultural Català, i impartits per Humbert Torres, Alexandre Deulofeu i Francesc Pujols. El diari és, en definitiva, un document imprescindible per conèixer les vicissituds del nucli d'exiliats catalans a

restabliment de les relacions entre França i Argentina, abolides durant de la segona guerra mundial.

⁵ Sobre *Els darrers dies de la Catalunya republicana* són interessants les paraules que Rovira expressa a Bladé: "Ja sé que no plaurà a tothom perquè allò que reflecteix no és precisament molt gloriós respecte a les persones. Hi ha capítols crus i al·lusions directes que difícilment em seran perdonades, però cal dir la veritat, prescindint dels homes, de cara a Catalunya." (BLADÉ: 1976, 247).

⁶ L'estada de Bladé a Montpeller no donarà lloc només a *L'exiliada* sinó també a les obres memorialístiques *Contribució a la biografia de mestre Fabra* (1965); *Francesc Pujols, per ell mateix* (1967) i *Antoni Rovira i Virgili i el seu temps* (1984).

Montpeller en els immediats anys de postguerra. I ho és tant per l'exposició dels fets com per les dates que aporta, rigoroses i precises.

Un altre text remarcable, i, igualment força oblidat, és *Diari del primer any d'exili a França*. N'és l'autor Joan Baptista Xuriguera, un escriptor que començava a despuntar durant el període de la República i, alhora, membre destacat de les agrupacions revolucionàries Bloc Obrer i Camperol i Partit Obrer d'Unificació Marxista. El diari s'inicia el 26 de gener de 1939, quan Xuriguera travessa amb la família la frontera francesa, i finalitza el 21 de juny de 1940; hi inclou, tanmateix, una darrera anotació, la del 7 de maig de 1945, data de la fi de la segona guerra mundial al continent europeu. Xuriguera, en el breu pròleg que encapçala l'obra, explicita la procedència del material, cinc llibretes redactades a l'inici de l'exili, i testimonia que el contingut, apel·lant a la veracitat, no ha estat retocat des d'aquella època fins el 1981, quan decideix fer-lo públic: "He deixat aquestes pàgines tal com les vaig escriure durant el primer any d'estada a França. Era el 1939. Les dates que figuren en el llibre corresponen a la realitat i només tenen el valor de recordar exactament els dies que fou escrit. El relat és la meua vida. Tot, aquí, és veritat, i no he gosat suprimir ni afegir res. Així resulta un document, o un episodi, més autèntics." (XURIGUERA: 1981, 7). El diari ressegueix l'itinerari de l'autor: creua la frontera després de marxar a peu del poble empordanès de la Vajol –en què va viure el darrer any de la contesa–, s'estableix durant uns mesos a la localitat de Caussade i, finalment, fixa la residència a la vila occitana de Montauban on romandrà fins al desembre de 1948, quan emprèn el retorn a Catalunya. La concepció del diari és radicalment distinta a la que trobàvem en Bladé: mentre que per aquest una de les prioritats –tal vegada la principal– era la de donar notícia de les activitats politicoculturals dels exiliats, per a Xuriguera l'important és presentar les vicissituds sofertes per la seva família. N'és una prova les nombroses pàgines destinades a glossar la trajectòria de dos dels seus germans, Pere i Pau, morts poc abans de finalitzar la guerra: així, s'interroga sobre les circumstàncies en què va produir-se l'assassinat del darrer –que atribueix "al sectarisme stalinista que s'havia apoderat de l'exèrcit i, pel damunt de la lluita contra el feixisme, dominava la decisió d'eliminar físicament els que no combregaven amb les seves rodes de molí" (XURIGUERA: 1981, 86)– i la crisi política a què l'abocarà aquest fet. El diari, a més, retrata la vida familiar de l'autor (sobretot el naixement de la seva filla Blanca) i dona notícia de les activitats literàries: col·laboracions per a revistes de l'exili com *Catalunya*, composicions poètiques com el

“Cant de l'exiliat” o l'escriptura de la novel·la *Les hores heroiques*, sobre els fets bèl·lics del període 1936-1939.⁷

Tres indrets mítics: Boissy-la-Rivière, l'Isle-Adam i Roissy-en-Brie

Un segon grup de diaris són els que narren l'experiència dels autors a Boissy-la-Rivière, L'Isle-Adam i Roissy-en-Brie, tres localitats on va agrupar-se bona part dels escriptors catalans que van exiliar-se. Un d'aquests textos és *Dietaris de l'exili i del retorn*, de Ferran Soldevila, editat, pòstumament, en dos volums els anys 1995 i 2000 per Enric Pujol, i que es diferencia dels diaris fins ara comentats per tractar-se d'un escrit que l'autor no tenia la intenció de publicar, o si més no, de fer-ho tal i com ens ha arribat ja que havia de ser la base per a unes memòries que, tanmateix, no va arribar a iniciar.⁸ Les anotacions que el conformen són, per tant, un material en brut que, molt probablement, Soldevila hauria revisat i retocat abans d'anar a impremta, tal com va fer en el volum, *Al llarg de la meva vida*, aparegut el 1970, un any abans de morir, que inclou el diari *Hores angleses* i un *Dietari de la República i de la guerra civil*. Pel que fa al contingut, el primer volum l'integra el *Dietari de l'exili*, que abasta del 13-XII-1939 a 11-V-1941; el segon, a més del *Dietari de retorn* –del 23-X-1943 al 17-XII-1957–, presenta un breu *Dietari de l'èxode* –del 18-I-1939 al 12-II-1939– que enllaça cronològicament amb l'esmentat *Dietari de la República i de la guerra civil*. Els diaris de Soldevila inclouen tant la descripció de fets quotidians com la crònica de la societat del seu temps, amb el teló de fons de la segona guerra mundial i la manera com aquesta era percebuda entre els exiliats. Els esdeveniments narrats al *Dietari de l'exili* transcorren, sobretot, al mític molí de Bierville, a Boissy-la-Rivière, on Soldevila i la seva família havien estat allotjats, gràcies al filantrop Marc Sagnier, fundador dels Auberges de la Jeunesse, amb altres exiliats com Carles Riba, Clemetina Arderiu o Joaquim Sunyer; i a l'Isle-Adam, una població del nord de París, on s'instal·larà amb posterioritat. Tot i que l'autor escriurà fonamentalment sobre ell mateix –es dibuixa com un personatge egocèntric i hipocondríac i, al mateix temps, preocupat per un futur

⁷ Joan Baptista Xuriguera relatarà, de nou, l'experiència de l'exili a Caussade i a Montauban a la novel·la *El pont de l'exili* (1987), que presenta un clar component autobiogràfic.

⁸ Aquest projecte ja l'havia expressat Ferran Soldevila a la introducció al volum *Al llarg de la meva vida*, en què també remarcava la condició de no publicable de bona part del material dietarístic que havia redactat: “En diversos períodes, al llarg de la meva vida, m'ha plagut d'escriure Memòries més aviat de caràcter íntim. Però m'ha plagut també de recollir al meu voltant impressions dels altres, sien coneguts o inconeguts. Aquestes memòries no tenien un objectiu publicitari. Si de cas, eren elements per a la construcció d'altres Memòries, aquestes sí publicables, que escriuria en arribar a una certa edat, ja prou avançada perquè constituïssin un tou de records i d'experiències.” Citem de SOLDEVILA (1970:5).

que l'hauria de portar cap al continent americà—, també ens oferirà un testimoniatge directe, per bé que a voltes esbiaixat, de les relacions entre els refugiats que residien a Boissy-la-Rivière i a l'Isle-Adam. El diari mostra, a més, les opinions de Soldevila sobre molta altra gent. I ho fa amb les seves filies i fòbies: hi ha polítics i intel·lectuals que surten ben parats de la seva esmolada ploma com Josep Dencàs, Josep Pous i Pagès o Josep Maria de Sagarra; d'altres, són fortament criticats com Jaume Vicens Vives, Pau Casals, Carles Riba o Clementina Arderiu. Tot plegat, li serveix per a extreure conclusions sobre la relació entre exili i treball: “És un fet que l'exili ha carregat de feina les nostres dones i ha deixat desvagats molts homes. I encara jo, sense classes i sense biblioteca, treballo força. Però hi ha molts refugiats que segurs del subsidi, no fan res o gairebé res. Alguns han optat per ajudar les dones, i van a comprar sovint. Altres ni això fan.” (SOLDEVILA: 1995, 217). També trobem al diari lúcides reflexions sobre literatura: Víctor Català i *Solitud*, “una obra sòlida que podem presentar arreu”; Josep Carner i *Bella terra, bella gent*, “aquest poder d'evocació és una de les grans forces del llibre”; o la comparació entre la llengua literària de Jacint Verdaguer i la de Frederic Mistral: mentre que el primer “no hagué de fer gaire cosa més que deixar poar el seu geni en el seu català de la Plana de Vic”; el segon, en canvi, “poava en un llenguatge alhora plebeu i envaït pel francès”. Igualment ens informa dels seus projectes literaris com la novel·la històrica *El cavaller Despalau*, que va romandre inacabada, o bé inclou composicions poètiques que aplegarà al volum *Faules* i que veurà la llum el 1946, en edició de bibliòfil, després de tornar de l'exili. I, com en el cas de Rovira, en algunes de les anotacions Soldevila deixa traslluir la seva faceta d'historiador quan, per exemple, contraposa la guerra civil amb la guerra de Successió. Per últim, cal posar de relleu la desigual qualitat del diari des d'una perspectiva estrictament literària: mentre que hi ha passatges notablement elaborats, n'hi ha d'altres, la majoria, que no passen de ser unes anotacions breus i esquemàtiques.

Dos altres diaris que, com el de Soldevila, no van ser publicats pels seus autors són *Etapas d'una nova vida. Diari d'un exili*, de Sebastià Gasch i, *Memòries d'un exiliat*, de Magí Murià. Tots dos s'inicien amb la fugida de Barcelona i finalitzen amb l'establiment a París. Gasch en el seu diari que, igual que el de Murià, no va editar-se fins el 2002, explica els primers set mesos d'exili (del 22 de gener al 22 de juliol de 1939); l'exposició dels fets, però, no respecta una de les convencions del gènere dietarístic, la datació, que és suprimida. El recorregut que descriu és el següent: la sortida precipitada de Barcelona —l'enyor envers la ciutat comtal travessa tot el diari—;

el recorregut per una Girona atapeïda de refugiats; el sojorn al mas Perxers, a Agullana; les estades a Perpinyà, que li produeix “una satisfacció mediocre”, i a Tolosa, que, en principi, li “té el cor robat” i d’on marxarà de manera precipitada perquè l’atmosfera es tornarà “angoixosa, irrespirable”; el castell de Roissy-en-Brie, amb jardí, piscina i camp d’esports, convertit en “un camp de concentració de luxe, però camp de concentració a la fi”; i l’enlluernament de París amb la seva activitat nocturna. Són interessants les pàgines en què Gasch narra les seves relacions amb els altres membres de la Institució de les Lletres Catalanes hostatjats a Roissy-en-Brie⁹: es presenta com un individu marginat pels intel·lectuals catalans –a diferència dels castellans, amb qui compartien allotjament– de qui critica la seva actitud prepotent i distant: “I és que es creuen en possessió d’una ironia superior. Són els representants més autèntics d’aquell humor sabadellenc glacial i intel·lectual, insensible. Aquest humor, cultivat per Obiols, es rabeja en l’abstracció més absoluta. Cultivat per Benguerel, esdevé d’un saltataulellisme insubstancial i cridaner. L’actitud de tots ells m’ha fet experimentar la poc airosa sensació d’ésser l’ase dels cops” (GASCH: 2002, 65-66). Una solitud que, més endavant, verbalitza en aquests termes: “Roissy ja no m’interessa. Tant de verd m’embafa. Aquesta gàbia daurada esdevé ja irrespirable. Aquell bloc compacte de quaranta intel·lectuals units pel mateix anhel de partença s’esberla ràpidament. Ni París em fa il·lusió. De més a més, Oliver, Traba i altres catalans tornen a fer-me la vida impossible amb les seves brometes.” (GASCH, 2002: 76). Amb l’inici de la segona guerra mundial, Gasch es plantejarà fixar la residència a Mèxic, davant l’alegria dels altres habitants del castell de Roissy, que “necessiten el lloc que ocupo a la colònia per a situar-hi Bartra.”¹⁰ Aquest ressentiment desapareix a les anotacions dedicades a la capital francesa: hi ha ressenyats, de manera gairebé documental, les exposicions de pintura i els espectacles a què assisteix i que prefiguren la seva carrera de crític teatral a la revista *Destino*, una vegada retornat a Barcelona. A més, a París retroba vells amics com Joan Miró o Josep M. de Sagarra i hi coneix Pablo Picasso. Un tret remarcable del diari és l’estil; com ha observat Abraham Mohino, l’obra reflecteix l’estat d’ànim de Gasch: “l’escrit és singular i un dels seus atractius és el d’observar com s’adapta estilísticament –de forma gairebé inconscient– a les etapes del viatge.” (MOHINO: 2003, 186). És, des d’aquest punt de vista, que podem detectar en el text dues parts ben

⁹ Sobre els intel·lectuals catalans allotjats a Roissy-en-Brie, vegeu CAMPILLO (1998).

¹⁰ De tota manera, no serà Sebastià Gasch qui deixarà el seu lloc al castell de Roissy-en-Brie a Agustí Bartra sinó Pere Calders que embarcarà cap a Mèxic, des de Bordeus, el 4 de juliol de 1939.

diferenciades: fins a la partida de Tolosa, la història és relatada amb frases curtes, de pinzellada ràpida, que donen la sensació de trobar-nos davant d'un diari íntim; en canvi, els textos dedicats a Roissy-en Brie i, especialment, a París semblen més propis d'un llibre de viatges per la seva capacitat descriptiva i evocadora.

Pel que fa referència a *Memòries d'un exiliat*, d'antuvi cal assenyalar que no han estat publicades com a obra independent sinó formant part de la biografia de Joaquim Romaguera i Ramió, *Magí Murià, periodista i cineasta*. Dividides en cinc parts (l'èxode, l'exili, la guerra, l'ocupació i la fi de l'ocupació alemanya), relaten gairebé deu anys de la vida del seu protagonista: del 20 de gener de 1939, amb la descripció dels preparatius per marxar de Barcelona, fins al 19 de juliol de 1948, quan retorna a la seva ciutat natal per primera vegada després d'exiliar-se. Murià, a l'advertiment preliminar, deixa constància que les anotacions no tenen cap pretensió literària: "Els meus familiars faran bé de tenir en compte que aquestes memòries han estat escrites gairebé diàriament i, per tant, sota la impressió del moment que em produïen els fets i que, de vegades, la reacció del meu conscient obrava segons l'efecte que aquelles acabaven de produir-me d'acord amb el meu estat moral de l'instant i que, per tant, podien ésser més o menys justos els judicis i les consideracions que em suggerien." (MURIÀ: 2002, 73).¹¹ El diari ens narra el periple de l'autor quan als 58 anys es veu obligat a fugir amb la seva muller i el seu fill Jordi cap a l'exili en un bibliobús que posa a disposició d'alguns intel·lectuals la Institució de les Lletres Catalanes. L'itinerari és el mateix que havien descrit Rovira i Gasch, tot i que Murià ho fa de manera més sintètica: Girona, el mas Perxers, el Pertús, el Voló, Perpinyà i Tolosa. Malgrat tot, l'autor prosseguirà la ruta fins a París, que compaginarà amb estades a Orleans i a Roissy-en-Brie: en aquesta darrera localitat hi romandrà del maig de 1939 al juliol de 1940, instal·lat amb el grup d'intel·lectuals catalans, a qui retratarà amb sagnant ironia. Vegem-ne algunes mostres: Rodoreda és presentada com "l'arbitrarietat suprema en l'art del vestir. Hom es reescalfaria inútilment el cervell si intentés cercar un estil, una moda o una regla en el seu abillament" (MURIÀ: 2002, 134); de Guansé, també en destaca la vestimenta i, més en concret, "una famosa bata, amb cordons, que havia

¹¹ Aquesta idea s'explicita, novament, a MURIÀ (2002: 97-98): "Com que aquestes memòries (a part que no són, ni volen ésser, cap treball literari sinó només això: *unes memòries* transcrites al curs dels esdeveniments i reflex de les pròpies impressions, vulgar i senzillament transportades al paper) no són cap exposat polític ni cap descripció general, ni encara menys, recull de dades històriques sinó –i res més– que la narració, per a l'íntim record, dels fets viscuts i de les sensacions experimentades per efecte d'aquells, deixem aquest tema sobre el qual podrien omplir-se volums i més volums i seguirem anotant ço que és més directament, més personalment ens afecti o ens impressioni."

d'ésser el nostre pesombre durant vuit dies. Una bata que no l'havia d'abandonar ni de dia, ni de nit, ni en cap ocasió"; per últim, Gasch és presentat "com una ànima en pena, sempre amb el sospir als llavis i l'angúnia al ulls. Té unes idees i uns acudits com un noi de 12 anys, que tingués por de tot." (MURIÀ: 2002, 81). Murià romandrà a París fins a finals de la dècada dels quaranta, mentre que la muller i el fill es traslladaran a Barcelona. A partir d'aquest moment només escriurà sobre qüestions relacionades amb la seva vida de refugiat i el diari deixarà de ser un relat sobre els refugiats per esdevenir la crònica d'un solitari: per exemple, els múltiples oficis amb què va haver de guanyar-se la vida (des d'intermediari de productes d'alimentació i de cosmètica fins a crític de cinema), les dificultats per aconseguir un allotjament digne o la preocupació per renovar papers i permisos. De tota manera, ni que sigui tangencialment, per les seves pàgines hi aflora tant la descripció de la ciutat assetjada pels alemanys com les notícies referides als exiliats catalans: les fundacions del Casal de Catalunya, de l'Aliança Nacional Catalana, i del setmanari *Catalunya*; o la publicació del llibre de bibliòfil *A Barcelona* (1944), amb il·lustracions de Carles Fontserè.

· **"I quedem sols, com naufrags, joguina d'una mar"**

El vers de Josep Carner¹² que encapçala aquest apartat defineix la situació en què es trobaven els autors del tercer grup de diaris a comentar: van romandre aïllats dels centres en què residien la major part d'intel·lectuals i, en conseqüència, són escasses les notícies que els textos que van escriure ens aporten sobre el món català de l'exili. Un d'aquests diaris és el de Josep Pous i Pagès, president de la Institució de les Lletres Catalanes durant la guerra: la redacció la inicia el 22 de gener de 1939, quan deixa enrere Barcelona amb la família Riba, i havia de servir d'esbós per a unes memòries que, com en el cas de Soldevila, mai no van arribar a iniciar-se. El text va ser donat a conèixer, el 2002, per M. Àngels Bosch amb el títol de *Memòries d'exili* i consta de dos blocs. El primer, *Diari de l'exili*, abasta del 22 de gener al 31 de març de 1939 i ens descriu la fugida de Pous des de la ciutat comtal cap a l'exili, l'arribada a Avinyó i el trasllat cap a París. El segon, *Diari de la guerra*, amb l'arc temporal de l'1 de setembre al 31 de desembre de 1939 i els dies 10, 13 i 14 de maig i el 6 de juny de 1940, se centra en les vivències de l'autor a Olliargues, una petita vila a la comarca occitana de l'Alvèrnia, a casa de la tia de la seva nora Maria Teresa Paroty, i a París; és un minuciós –i sovint prolix– relat dels esdeveniments inicials de la segona guerra mundial amb el

contrapunt d'algun detall sobre la seva vida íntima. Dos són els trets que caracteritzen l'obra de Pous. D'una banda, els diferents tipus d'anotacions que la conformen: n'hi ha que narren els fets amb tota mena de detalls i n'hi ha, en canvi, que destaquen pel seu sintetisme. De l'altra les nombroses interrupcions que afecten el dia a dia.¹³ Com es dedueix del lloc on va transcórrer part del seu exili –Olliergues– Pous es va trobar desconnectat de la resta d'intel·lectuals catalans i això fa que les pàgines traspuïn, amb freqüència, una sensació de soledat: “De la llengua del país no n'entenc ni un borrall, malgrat que les arrels de molts mots són les mateixes dels mots catalans corresponents. La fonètica, però, és totalment distinta”. (POUS: 2002, 86). En el text, hi sovinteja també la idea d'un impossible retorn a Catalunya mentre el règim franquista es mantingui en el poder: “Perquè sembla que a Barcelona la repressió contra tot el que fa ferum de catalanitat és més forta i més viva que mai. Per la meua banda, tant que em sigui possible de resistir en terra francesa, tinc fet el propòsit de no tornar a Catalunya mentre no pugui tornar-hi lliurement, noblement, amb la meua dignitat d'home i amb tota la meua personalitat de català.” (POUS: 2002: 93-94).¹⁴ Finalment, com hem apuntat, cal remarcar que, tot i que Pous parla poc dels refugiats catalans, al diari hi podem trobar informació que ens permet resseguir l'etapa parisenc de la *Revista de Catalunya* i el naixement de la Fundació Ramon Llull; o l'impacte que va tenir el traspàs de Pere Coromines entre els exiliats.¹⁵

D'interès desigual són també els dos volums de *Memòries de la guerra i de l'exili*, de Maurici Serrahima, que enllacen cronològicament amb una altra peça autobiogràfica de l'autor, el diari *Del passat quan era present*, publicat entre 1972 i 1974, i que cobria el període 1940-1953¹⁶. La concepció de les dues obres és diferent, com explicita Serrahima en el primer volum de *Memòries de la guerra i de l'exili*: “Però, així i tot, la manera com han estat escrits el present volum [volum I] i el que l'ha de continuar és força diferent de com ho van ser els que ja tinc publicats. En les petites introduccions

¹² Es tracta d'un vers del poema “Sols” que Carner va incloure en el recull *La inútil ofrena* (1924) i que va recollir, amb algunes modificacions, en el volum *Poesia* (1957).

¹³ M. Àngels Bosch (POUS: 2002, 60) apunta que “les interrupcions, silencis i desproporció entre uns dies i altres s'expliquen perquè és un home amb tendències depressives: hi ha des de moments eufòrics i plens d'iniciatives teòriques o moments d'intensa reflexió moral, fins a l'abúlia depressiva del que se sent impotent però ple de possibles solucions inaplicables.”

¹⁴ Malgrat aquestes contundents afirmacions, Pous retornarà a Barcelona el febrer de 1944 des d'on intentarà construir, amb altres intel·lectuals catalans, una alternativa cultural i política al franquisme.

¹⁵ Sobre la figura de Coromines, Pous escriurà la biografia *Pere Coromines i el seu temps*, que veurà la llum el 1940 gràcies a la Fundació Ramon Llull.

que vaig posar a aquells dos volums crec que va quedar ben aclarit que pràcticament són fets d'una tria de textos que jo havia escrit en l'hora mateixa en què es produïen els fets als quals em refereixo. Així, han de ser vistos, si fa no fa com uns dietaris. En canvi, aquests que ara publico són, en una gran part, escrits uns quants anys després de les dates en les quals van passar els fets que hi conto. Crec, per tant, que en termes generals s'inclinen més aviat a ser allò que solem anomenar unes "memòries". (SERRAHIMA: 1978, 14). *Memòries de la guerra i de l'exili* és, per tant, un text que des del present recrea el passat: els fets són reconstruïts amb l'ajuda de dades i referències procedents, en la seva majoria, de cartes i d'articles a la premsa. Serrahima narra l'exili a França en el segon volum: des de l'embarcament a Caldes d'Estrac el 23 de gener de 1939 fins a la tornada a Barcelona el 8 de setembre de 1940. Hi ha, tanmateix, una diferència essencial entre els dos volums: mentre que el primer segueix l'estructura pròpia d'un diari; el segon, en canvi, està ordenat per capítols que abracen períodes llargs de temps (fins i tot, tres o quatre mesos). A més, cal tenir present que Serrahima va morir mentre estava treballant en aquest darrer volum i no va poder redactar els esdeveniments del període inclòs entre el 10 de maig i el 8 de setembre de 1940 que els editors del text, Jaume Lorés, Josep M. Castellet i Josep Benet, van suplir amb l'anotació inicial de *Del passat quan era present* que resumeix les últimes setmanes del seu exili i n'explica el retorn. Els vint mesos que Serrahima va romandre a França transcourran a Bordeus, on fou acollit per la família Simonnet, gràcies a la qual va tenir un exili més tolerable que d'altres refugiats. El més destacat de les pàgines que expliquen aquesta estada és la descripció de les activitats que emprèn Serrahima per ajudar els refugiats des del Comité National Catholique –era home d'arrelades conviccions catòliques– i les relacions que va mantenir amb gent de diversa procedència i ideologia: Jorge Semprún, François Mauriac, Joan Roca i Caball, Pau Casals, Lluís Nicolau d'Olwer o Rafael Patxot. Amb tot, Serrahima no s'està d'explicar anècdotes personals com la seva iniciació al tabac, que va fer que li desaparegués l'asma; o l'escàs profit literari que va treure del període, que es limita a algunes ressenyes i a una breu novel·la, *L'hipòcrita*, que, anys més tard, referà amb el títol d'*Un moment abans*.

El darrer text inventariat és el *Diari de la diàspora*, de Pere Coromines. Una selecció de fragments d'aquest diari, que evitava els de caràcter més íntim, ja havien

¹⁶ Actualment les Publicacions de l'Abadia de Montserrat editen el text íntegre del diari de Serrahima, restituint-ne, a més, les mutilacions ocasionades per la censura. Fins ara, n'han aparegut quatre volums que cobreixen els períodes 1940-1947, 1948-1958, 1959-1963 i 1964-1968.

estat publicats pòstumament el 1940 en el volum miscel·lani *El perfecte dandi i altres escrits* editat, igual que *Els darrers dies de la Catalunya Republicana*, per les Edicions de la Revista *Catalunya*; no va ser, però, fins el 1975 quan es va publicar íntegrament dins la sèrie *Diaris i records de Pere Coromines*.¹⁷ L'autor havia estat obligat a marxar de Catalunya l'abril de 1938 per continuar un tractament mèdic que li permetés recuperar-se d'un atac d'hemiplègia ja que la ciutat de Barcelona s'havia quedat sense electricitat, necessària per continuar la seva reeducació feta a base de corrents elèctrics. Des del 8 de maig de 1938 fins al 19 d'octubre de 1939, quan s'embarca amb la dona i els cinc fills en el vaixell "Massília" rumb a Buenos Aires (amb la finalitat d'impartir classes d'Economia Política a la Universitat de Rosario), Coromines residirà a França, als afores de París, primerament a Maisons-Laffite, després a Auteuil i, per últim a Chatou; malgrat tot, encara realitzarà un parell de viatges a Catalunya, abans que el país passi a mans franquistes, per anar a votar al Parlament i dur els afers del Consell d'Estat. En el diari hi trobem anotacions personals i familiars: la sort dels fills davant les perspectives que tenien d'anar a raure als camps de concentració d'Argerlers i de Sant Cebrià; el record constant pels temps passats, la Barcelona civilitzada de l'època de la República, quan era president de la secció de Ciències de l'Institut d'Estudis Catalans, i la comparació amb el present; o el seu testament polític, "no tinc cap compromís, ni històric, ni sentimental, ni polític, amb una Espanya monàrquica i feixista." Però Coromines també dóna notícia de la repercussió de la caiguda de Barcelona entre els exiliats; reflexiona, a manera d'assaig, sobre la guerra i les causes de la derrota del bàndol republicà (la manca d'una bona oficialitat, el nefast paper de la FAI i "perquè la República no havia acabat de resoldre el problema de Catalunya, i això era motiu de friccions contínues entre el govern central i la Generalitat"); i critica l'actuació de França envers els refugiats, tot i que "l'havia estimada com una segona pàtria": "A veure si a l'últim podré anar-me'n d'aquest país on som tractats com a bèsties rabioses en els camps de concentració i com a perdularis perillosos en les ciutats. Ai França, tan bonica vista de lluny, que en són d'amargs els desenganys que la teva ira egoista mou en el meu cor." (COROMINES: 1975, 292). És significativa la darrera anotació que Coromines escriu al diari abans d'abandonar terra francesa en què reflexiona sobre el

¹⁷ Cal tenir present que els *Diaris i records* van ser editats per Max Cahner i Joan Coromines i inclouen "tots aquells textos que Coromines escriví amb la intenció de deixar constància dels fets o de les idees que marcaren la seva vida o que incidiren profundament en la història de la Catalunya del seu temps." (COROMINES:1974, 5). L'amalgama de materials que conformen els *Diaris i records* són ben

significat del vocable exili: “La paraula *exili* no m’agrada. Em fa un efecte de cosa pedantescament literària. *Desterro* no és paraula catalana, pel final en *o*, però com que sona millor, castellanisme o no castellanisme, m’agrada més que l’altra. Endemés, *desterrat* (allunyat de la terra, desposseït de la terra pròpia) em sona millor i és perfecte de sentit i de so”. (COROMINES: 1975, 330). Uns mots que també podríem aplicar als altres autors de qui s’ha parlat en aquesta comunicació. Alguns d’ells van aconseguir tornar a Catalunya al cap de poc temps (Serrahima, Soldevila, Gasch, Pous). D’altres van trigar més anys a fer-ho (Xuriguera, Bladé). N’hi ha, però, que no van arribar a tornar mai: no ho va fer Coromines, que va morir a Buenos Aires el desembre de 1939; ni Rovira i Virgili, que va traspasar a Perpinyà el desembre de 1949; ni Murià, que va morir a Ciutat de Mèxic el maig de 1958. Aquest darrer, que havia confiat que el triomf de les tropes aliades vindria acompanyat de la caiguda de Franco, tanca el seu diari amb una anotació que reflecteix la impressió que li havia produït la ciutat de Barcelona, després de visitar-la el juliol de 1948: “M’hi he sentit foraster. No parlem de l’ambient... Em caldria tornar-hi a aclimatar”. (MURIÀ: 2002, 284). No cal dir que, com a molts altres exiliats, la dictadura franquista no li va donar temps a fer-ho.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Edicions dels diaris del primer exili francès

- BLADÉ I SOLDEVILA, Artur (1976): *L'exiliada (Diari de l'exili 1939-1940)*, Barcelona, Editorial Pòrtic.
- COROMINES, Pere (1975): *Diari de la diàspora*, dins *La República i la Guerra Civil. Diaris i records de Pere Coromines*, volum III, Barcelona, Curial Edicions Catalanes.
- GASCH, Sebastià (2002). *Etapas d'una nova vida. Diari d'un exili*. Barcelona, Quaderns Crema.
- MURIÀ, Magí (2002): *Memòries d'un exiliat*, dins Joaquim ROMAGUERA I RAMIÓ, *Magí Murià, periodista i cineasta*, Lleida, Pagès editors.
- POUS I PAGÈS, Josep (2002): *Memòries d'exili*, Catarroja-Barcelona, Editorial Afers.
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (1976): *Els darrers dies de la Catalunya Republicana*. Barcelona, Curial Edicions Catalanes. [1a edició 1940, Buenos Aires, Edicions de la revista *Catalunya*.]

- SERRAHIMA, Maurici (1981): *Memòries de la guerra i de l'exili*, volum II: 1938-1940, Barcelona, Edicions 62.
- SOLDEVILA, Ferran (1995): *Dietaris de l'exili i del retorn*, volum I, València, Edicions 3 i 4.
- SOLDEVILA, Ferran (2000): *Dietaris de l'exili i del retorn*, volum II, València, Edicions 3 i 4.
- XURIGUERA, Joan Baptista (1981): *Diari del primer any d'exili a França*, Barcelona, Edicions 7 1/2.

Bibliografia complementària

- BALAGUER, Enric (1997): "Diaris i dietaris. Una ullada a la producció més recent", *L'Aiguadolç*, núm. 23 (primavera, 1997), p. 39-64.
- BOU, Enric (1993): *Papers privats*, Barcelona, Edicions 62.
- CAMPILLO, Maria (1998), "El grup d'exiliats catalans a Roissy-en-Brie", en *El exilio literario español*, Sant Cugat del Vallès, GEXEL, p. 569-577.
- COROMINES, Pere (1974): *El procés de Montjuïc. Diaris i records de Pere Coromines*, volum I, Barcelona, Curial Edicions Catalanes.
- DÍAZ ESCULIES, Daniel (2003): "Aproximació bibliogràfica als exiliats catalans de la Guerra Civil", en Enric Pujol (coord.), *L'exili català del 1936-1939. Un balanç*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, p. 15-37.
- ESPINET, Francesc (1994): *Teoria dels egodocuments*, Barcelona, Llibres de l'Índex.
- MOHINO, Abraham (2003): "La memòria literària de l'èxode republicà (L'experiència europea)", en Enric Pujol (coord.), *L'exili català del 1936-1939. Un balanç*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, p. 169-209.
- SERRAHIMA, Maurici (1978): *Memòries de la guerra i de l'exili*, volum I: 1936-1937, Barcelona, Edicions 62.
- SOLDEVILA, Ferran (1970): *Al llarg de la meua vida*, Barcelona, Edicions 62.
- SOLDEVILA, Llorenç (2004): "Un primer inventari de la memorialística catalana contemporània", *Llengua & Literatura*, núm. 15, p. 427-468.